

مقایسهٔ اوصاف پیامبران اولوالعزم در مثنوی و

فصوص الحکم ابن عربی

مؤلف:

زهرا رئیسی

عنوان و پدیدآور: مقایسه اوصاف پیامبران اولوالعزم در مثنوی و فصوصالحکم ابن عربی

رئسی، زهرا؛ ۱۳۶۱

مشخصات نشر: پژوهندگان نجوای قلم؛ ۱۳۹۶

مشخصات ظاهری: ۱۶۷ ص

موضوع: ادبیات

موضوع: عرفان

شابک: ۹۷۸-۶۰۰-۹۹۶۰۷-۷-۴

وضعیت فهرست‌نویسی: فیا

مقایسه اوصاف پیامبران اولوالعزم در مثنوی و فصوصالحکم ابن عربی

نویسنده: زهرا رئسی

ویراستار: آرش رستمی

صفحه‌آرا: زهرا مجردفر

ناشر: پژوهندگان نجوای قلم

نوبت چاپ: اول؛ ۱۴۰۰

تیراژ: ۱۰۰۰ نسخه

شابک: ۹۷۸-۶۰۰-۹۹۶۰۷-۷-۴

نشانی: میدان انقلاب، کارگر شمالی، بین فرصت و نصرت، نبش کوچه حقگو، پلاک ۱۰۸۴، طبقه

دوم، پژوهندگان نجوای قلم، تلفن‌های تماس: ۶۶۴۲۰۴۸۵، ۶۶۴۲۰۳۳۶

فهرست مطالب

فصل اول: کلیات	۱
مقدمه	۳
زندگی ابن عربی	۴
آثار ابن عربی	۵
وحدت وجود از دیدگاه ابن عربی	۹
دیدار با خضر	۱۰
سبک ابن عربی در فصوص الحکم	۱۱
زندگی مولوی	۱۲
آثار مولوی	۱۴
مولوی و ابن عربی	۱۵
اشتراکات در تفکر و اندیشه عرفانی مولانا و ابن عربی	۱۷
وجوه افتراق در تفکر و اندیشه عرفانی مولانا و ابن عربی	۱۹
فصل دوم: اوصاف مشترک پیامبران اولوالعزم در مثنوی و فصوص الحکم ابن عربی	۲۱
نوح (ع)	۲۳
قوم نوح	۲۳
نوح و ادريس	۲۷
ابراهيم (ع)	۲۸
بت شکنی	۲۸
قربانی کردن فرزند	۳۹
گلستان شدن آتش	۳۵
موسی (ع)	۳۹

۳۹	گوساله سامری
۴۳	داستان خضر و موسی (ع)
۴۷	داستان تولد موسی
۵۶	تبدیل عصا به مار
۶۳	- تجلی حق در آتش
۶۷	عیسی (ع)
۶۷	تولد
۷۰	معجزات
۷۶	رفتن به آسمان چهارم و مصلوب کردن عیسی (ع)
۸۱	پیامبر اکرم (ص)
۸۱	زن از منظر آن حضرت
۸۵	نماز
۸۸	امت پیامبر
۹۰	حدیث من عرف نفسه فقد عرف ربه
۹۱	فصل سوم: اوصاف پیامبران اولوالعزم در مثنوی
۹۳	نوح (ع)
۹۳	همسر نوح
۹۳	پسر نافرمان (کنعان)
۹۷	کشتی
۹۹	ابراهیم (ع)
۹۹	آرد شدن ریگ
۱۰۰	تولد
۱۰۰	اوآه بودن
۱۰۰	لا احب الاقلین
۱۰۲	بیزاری از آزر
۱۰۳	کشتن چهار پرنده
۱۰۷	موسی (ع)
۱۰۷	قوم
۱۰۷	مناجات شبان
۱۱۱	گاو موسی

مقدمه

مولوی، شاعر سده هفتم هجری، از شاعران و عرفای بزرگ عصر خود بوده که عرفان او عرفان عملی بوده است. اثر مشهورش مثنوی معنوی است که در این کتاب به بیان تمثیلات و قصص مختلف پرداخته شده است. در اینجا شایسته است از دیگر عارف بزرگ این قرن، ابن عربی، هم به سبب ارتباط موضوع یادی کنیم. ابن عربی از عرفای اواخر قرن ششم هجری قمری است که با خلق آثار بزرگی هم چون *فصوص الحکم*، *فتوحیات المکیه* و ... به طرز شایسته‌ای به تفسیر و تبیین عرفان نظری خود پرداخته است. در این تحقیق، هدف این است که به بررسی ارتباط ابن عربی و مولوی بپردازیم و این که دو عارف بزرگ تا چه حد متأثر از هم بوده‌اند و آنچه به‌طور بارزتر بدان توجه شده، مقابله صفات پیامبران اولوالعزم در دو اثر مشهور ابن عربی بزرگ، یعنی مثنوی مولوی و *فصوص الحکم* ابن عربی است و این که کدام اوصاف پیامبران در چه جنبه‌هایی از دیدگاه ابن عربی و مولوی مشترک بوده‌اند و در کدام جنبه‌ها وجوه افتراق وجود دارد.

پژوهش حاضر با تأکید بر روش استنادی و کتابخانه‌ای انجام شده است. روش استنادی و کتابخانه‌ای از روش‌های تحقیق در علوم انسانی است که در این روش اسناد و ادبیات پیرامون موضوع مهم‌ترین منبع تدوین یافته است. در پژوهش حاضر نیز تلاش بر این بوده است تا از اسناد و آثار درباره موضوع، استفاده و داده‌ها با تأکید بر اسناد موجود در این زمینه بررسی شود.

در این پژوهش، ابیات مرتبط با اوصاف پیامبران استخراج و معنی و مفهوم آن‌ها تحلیل شد. در مرحله بعدی، مطابق کتاب‌های جنبی مختلف از جمله تفاسیر عرفانی، احادیث و قصص مثنوی و قصص الانبیاء بررسی و در این مرحله، سعی شد تمام موارد مربوط با

اوصاف پیامبران که در این کتاب‌ها آمده، تحلیل شود؛ سپس اندیشه ابن عربی درباره پیامبران ابتدا در *فصوص الحکم* و سپس از کتاب‌های مربوط با آن استخراج شد. در نهایت، مطالب مثنوی با *فصوص الحکم* تطبیق داده شد و موارد مشترک و وجوه افتراق بیان شد. مطلب گردآوری شده از منابع متعدّد، که همان شروح مختلف بر مثنوی و *فصوص الحکم* است، استفاده شد و تمام اوصاف از دو کتاب استخراج و ویژگی‌های مشترک از دیدگاه ابن عربی و مولوی بررسی شد و اینکه آنها چگونه مطالب را تفسیر و تأویل نموده‌اند و همچنین صفاتی که در مثنوی بدان اشاره شده و در *فصوص* مورد توجه قرار نگرفته و بالعکس بررسی گردید.

زندگی ابن عربی

ابوبکر محمد بن علی از قبیله حاتم طایی، معروف به القاب محیی‌الدین و شیخ اکبر و ابن‌افلاطون در ۱۷ رمضان سال ۵۶۰ ه. ق/ ۱۱۶۵ م، به روزگار خلافت المستنجد در شرق، در شهر مرسیه دیده به جهان گشود. ابن عربی از خاندان‌های اشرافی، ثروتمند و بسیار پرهیزکار بود. وی از پدر و مادر خود ماجراهایی نقل می‌کند که حاکی از تقوای بسیار است. هشت‌ساله بود که مرسیه به دست موحدین افتاد و او به همراه خانواده‌اش به اشبیلیه نقل‌مکان کرد. او بایست آموزش‌های ادبی و دینی را کاملاً فراگرفته باشد؛ زیرا در نوشته‌های خود بارها به اساتیدش در علم قرائت، تاریخ، ادبیات، شعر و حدیث اشاره می‌کند. ابن عربی به‌ویژه در اشبیلیه کتاب‌های اصلی هر رشته‌ای را نزد این اساتید خواند و در آغاز، گرایشی به زندگی زاهدانه نداشت؛ بلکه به شعر و شکار سرگرم بود. نجیب‌زادگی و توانایی‌های ادبی ابن عربی سبب گردید که وی به‌زودی منصب دبیری در حکومت اشبیلیه را به‌دست آورد و با مریم دختر محمد بن عبدون بن عبدالرحمان بجایی ازدواج کند. بنی عبدون خاندان شریفی بودند و مریم نیز بانوی پرهیزکار بود و شاید اندرزهای مریم و الگویی که در وجود او دید، ابن عربی را بر آن داشت تا مسیر زندگی خویش را تغییر دهد، البته دعا‌های مادر پیرش هم مزید بر علت بوده است و نیز بیماری سختی که ابن عربی به آن دچار شد به کمک این عوامل آمد. او در اثنا این بیماری دچار تبی شدید شد که با

مشاهده صحنه‌های هولناک و وحشتناکی از عذاب دوزخ همراه بود. او به برکت دعا‌های پدرش که تا صبح بر بالینش بیدار و به تلاوت سوره یا سین مشغول بود از این بی‌حاری نجات یافت. ابن عربی قریب هشتاد سال عمر کرد و در سال ۶۳۸ در بیست و هفتم ماه ربیع‌الآخر در دمشق در منزل ابن‌الزکی، در حالی که این قاضی و خانواده‌اش و صوفیان پیروش، وی را در میان گرفته بودند، دیده از جهان فرو بست. او را در بیرون از دمشق به روستای صالحیه واقع در شمال شهر و در دامنه کوه قاسیون - که زیارت‌گاه مشهوری در میان مسلمانان است و معتقدند که تمام پیامبران به‌ویژه خضر به آنجا قدم نهاده‌اند، متعلق ساختند و او را در آرامگاه مخصوص ابن‌الزکی به خاک سپردند (پالاسیوس، ۱۳۸۵: ۱۲۶).

آثار ابن عربی

ابن عربی از همان نوجوانی زهد جان‌فرسایی در پیش گرفت؛ چندان‌که از میان طریقه‌ها و ریاضت‌های صوفیانه سخت‌ترین را برگزید. مسافرت‌های پیاپی او که به منظور انجام دادن وظیفه یک صوفی جهانگرد صورت می‌گرفت، اقامت طولانی‌اش در شرایط محیطی دشوار، به‌علاوه کار مستمر او در نگارش، به‌گفته زندگی نام‌نویسان ابن عربی، بیش از چهار صد کتاب، کار خود را کرد تا بر سلامتی ابن عربی در مرحله پایانی از زندگی او اثر گذاشت؛ به‌ویژه آن‌که علام و قراین روشنی در دست است که نشان می‌دهد او بنیه چندان قوی هم نداشته است. پدیده‌های فراوانی که ابن عربی در زندگی خود با آن‌ها دست به‌گریبان بود که در کتاب فتوحات با دقت و تفصیل شرحشان می‌دهد و آن‌ها را به‌عنوان نشانه‌های خارق‌العاده اتحاد صوفیانه تفسیر و معرفی می‌کند، همگی نشانه بی‌حاری هستند و بیانگر گونه‌ای اختلال عقلی هستند. او خود در کتاب فتوحات، اعتراف می‌کند که به‌هنگام نگارش کتاب‌هایش ذهن و فکر او مانند یک انسان عاقل عادی کار نمی‌کرده و این کتاب‌ها را به‌شیوه معمول نویسندگان نگاشته است؛ زیرا نتوانست خود را از سلطه تأثیر وحی الهی که به او دیکته می‌کرد که در کتاب‌هایش باید چه بنویسد و چه ننویسد، رهایی بخشد، به‌طوری که در این زمینه اختیار چندانی از خود نداشت. از جمله آثار او *الحکمه*، *الالهامیه*، *فصوص‌الحکم*، *فتوحات‌المکیه* و *الدیوان* است. برای آشنایی بیشتر شرح مختصری از این

کتاب‌ها و آثار او را در ذیل بیان می‌داریم:

۱. الحکم الالهامیه. این کتاب به سبک تهافت الفلاسفه غزالی و در رد و ابطال مکتب مشائیان است و در مقدمه آن می‌گوید که وقتی نگارش آن را آغاز کرد، به بیماری سردرد و ناتوانی ذهنی دچار گشت؛ اما از این بیماری سود فراوان برد؛ زیرا بیماری‌اش به او اجازه نداد که در این مسائل طبیعی و متافیزیکی بیندیشد و در عوض، خداوند راه حل آنها را به او الهام فرمود، بی‌آن که درباره این مسائل به تأمل و تفکر بپردازد.

۲. دیوان. ابن عربی این اثر را باید بعد از سال ۶۳۱ ق/۱۲۳۲م سروده باشد؛ زیرا که یکی از قصاید موجود در دیوان این تاریخ را دارد (ص ۱۴۴، ۱۴۶). اشعار دیوان، اشعاری مصنوعی است که بازی‌های لفظی و متناقض در آن فراوان است و ساختار فراطبیعی آن هرگونه حالت الهام و زندگی را از این اشعار سلب می‌کند.

۳. الفتوحات المکیه. نظر به سترگی حجم فتوحات، پذیرفتنی نیست که وی این کتاب را در مدت محدودی از زندگی‌اش نگاشته باشد. در سال ۶۲۸ هـ ق در واقع اوایل جزء چهارم آن را می‌نوشته است (ج ۴، ص ۱۰۵)؛ اما این نیز مسلم است که وی در سال ۶۳۴ هـ ق هنوز سرگرم نوشتن خاتمه جزء دوم بوده و سال بعد، ۶۳۵ هـ ق، جزء سوم را می‌نوشته است (ج ۲، ص ۸۹۵؛ ج ۳، ص ۴۴۶). این آشفتگی در تألیف را جز با این فرض نمی‌توان تفسیر و توجیه کرد که پیش از تحریر نهایی فتوحات آن را به صورت مسوده و پیش‌نویس انجام می‌داده است. می‌توان این کتاب را خلاصه‌ای شامل تمام تألیفات ابن عربی دانست. درباره انگیزه‌هایی که او را به تحریر نهایی این کتاب واداشتند، داده‌ها و شواهد مسلم و درستی در اختیار است؛ مثلاً در مقدمه فتوحات صراحتاً می‌گوید پس از آنکه قدس و مدینه را زیارت کرد و برای نخستین بار به مکه درآمد، خداوند این اندیشه را در مغز او افکند که الهاماتی را که خداوند در هنگام اشتغالش به طواف بیت‌الله العتیق و به طور کلی، در اثنای اقامتش در ام‌القری، باب آن‌ها را برایش گشوده بود و عنوان کتاب، یعنی الفتوحات المکیه فی معرفه الاسرار المالکیه و المملکیه نیز از همین جا آمده است به دو دوستش محمد عبدالعزیز تونسلی و عبدالله بدر حبشی بشناساند. مقدمه این کتاب بزرگ

ملهم از رویای شگفتی بود. شبی حضرت محمد (ص) را در خواب دید؛ درحالی که جمیع پیامبران و فرشتگان و اولیا و علمای مسلمان او را در میان گرفته بودند، پیامبر از ابن عربی خواست که بر منبر حضرت برود و برد سفید خود را به او خلعت داد. ابن عربی بر منبر رفت و خطبه مفصلی ایراد کرد که به گفته خودش از وحی روح القدس بود. این خطبه همان مقدمه کتاب فتوحات است (ج ۱، ص ۳-۷). به دست دادن اندیشه‌ای منسجم و یکدست از درون مایه این کتاب، که نسبت به علوم مستوره در نزد مسلمانان چون کتاب مقدس محسوب می‌شود، غیرممکن است؛ چراکه برخلاف کتب مشائی و کلامی اسلامی، که در آنها طرح و نظامی منطقی دقیق می‌یابیم، در کتب تصوف به‌ویژه کتاب‌های ابن عربی، مسائل مختلف تحت باب واحدی و بدون نظم و سامانی، که طبیعت موضوعات اقتضا می‌کند و به دلایلی خارجی که فاقد اساس فلسفی و حتی الهیاتی هستند، مطرح می‌شوند. فتوحات دارای مقدمه‌ای طولانی مشتمل بر اندیشه‌های کلامی و روان‌شناختی و مابعدالطبیعی است که ابن عربی آن‌ها را به گونه‌ای ساده و بی‌پیرایه و به‌دور از هرگونه برهان و یا تفصیلی عرضه کرده است. بخشی از این مقدمه عیناً همان مطالب دور رساله ابن عربی است: یکی رساله المعلوم من عقائد اهل الرسوم، که در آن به شرح عقیده سنی برای قشری که در سطحی بالاتر از عامه مسلمانان قرار دارند، پرداخته شده است و دوم رساله المعرفة که عصاره و خلاصه عقاید بلند او در مابعدالطبیعه است و مخاطب آن فقط سالکانند. کتاب به شش فصل کلی تحت عناوین معارف، معاملات، احوال، منازل، مقامات و به‌طور کلی دارای ۵۶۰ باب است که در ابتدای هر بابی به‌عنوان مقدمه و پیش‌درآمد آن شعری کوتاه یا بلند می‌آورد که اغلب با موضوع آن باب هم‌خوانی ندارد. تعیین تاریخی دقیق برای تمام مصنفات ابن عربی کاری ناشدنی است؛ اما گزاره نیست اگر بگوییم که وی در دوره پایانی حیات خویش، شمار زیادی از مهم‌ترین تألیفاتش را نگاشته است. اگر فقط بر پایه عنوان‌ها حکم کنیم، کتاب‌های الفتوحات الممدیه، التخللات الموصلیه و تاج الرسائل را از نوع فتوحات خواهیم یافت. وی در این سه کتاب، وارداتی را که در اثنای اقامتش در مدینه و موصل و مکه خداوند به او الهام فرموده ثبت نموده است.